

ПОНЯТТЯ ВТОРИННОЇ ПРЕДИКАЦІЇ В ТЛУМАЧЕННІ С. СМАЛЬ-СТОЦЬКОГО: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ У статті простежено розвиток поглядів ученого на механізми вторинної предикації у простому ускладненому реченні, що в координатах семантико-синтаксичного синтаксису набули статусу вторинних предикатних синтаксем.

ЛІНГВІСТИКА. Випуск XXII

28

Ключові слова: вторинна предикація, валентність предиката, експліцитність / імпліцитність, побічна пропозиція. The aim of this article is to find out scientists' points of view on the secondary predication in the structure of the simple sentence. It is represented by second predicative syntaxemes that have propositive semantics. The sentences that include these components are in the correfferency with different types of sentences. Key words: secondary predication, valency of predicate, explicitness /implicitness, nonspeech proposition.

В історії українського мовознавства малодослідженими залишаються постаті багатьох учених, знакових у славистиці. З-поміж них – і академік, професор Чернівецького університету Степан Смаль-Стоцький (1859–1938), визначний лінгвіст-патріот, автор першої української граматики (1893), яка дотепер „віддає правдивий образ української мови” [13, с. 729]. За спогадами його учня та послідовника Василя Сімовича, він був „велика наукова сила”, бо наступні покоління дидактів, „взорованих на шкільній граматиці проф. Стоцького, /.../ цілими пригорщами брали з цієї праці для своїх підручників” концептуальні засади [там само, с. 733]. Основною заслугою С. Смаль-Стоцького як філолога нової генерації були граматичні праці, підготовлені на ґрунті фонетичного правопису (співавтор – німець, проф. Федор Ґартнер, якого С. Смаль-Стоцький навчив української мови). Лінгвістична концепція дослідників пройшла випробування часом і залишається оригінальною та перспективною [див. : 12; 15]. У колі зацікавлень учених нині перебувають наукові засади граматичних праць С. Смаль-Стоцького, зокрема внесок у становлення української граматичної термінології (Н. Гуйванюк, О. Микитюк, Г. Півторак, М. Скаб, Г. Мацюк та ін.). Мета нашого дослідження – окреслення ролі С. Смаль-Стоцького та Ф. Ґартнера у формуванні наукового світогляду мовознавців ХХ–ХХІ ст., з’ясування поглядів цих учених на процеси предикації в ділянці простого речення. У цьому аспекті заслуговує поцінування думка С. Канцельсона: „...було б неправильно думати, що інтерес до історії науки зумовлює лише необхідність критичної оцінки застарілих ідей. Насамперед він спричинений завданнями позитивного випрацювання нових поглядів. /.../ і тільки озброєний сучасним знанням та по-новому зорієнтований дослідник здатний розпізнати в давньому судженні зародок актуальних концепцій” [8, с. 6]. У науковій спадщині С. Смаль-Стоцького і Ф. Ґартнера почесне місце посідають праці про теорію простого речення, зокрема, у четвертій частині „Граматики української (руської) мови” (уперше праця вийшла друком у Відні 1893 р.) подано такі розділи: „А. Речення (гадка)”; „Б. Части мови в реченні і форми відмінювання”; „В. Про лад слів у реченні” [14, с. 109–166]. Релевантною ознакою речення, на думку мовознавців, є його предикативність, що, правда, ототожнена з присудковістю („Речення без

присудка не може обійти ся” [там само, с. 109]) та дієслівністю („Аби висловити стан або дійство, на се маємо в нашій мові осібну часть мови: дієслово. /.../ вже самим своїм закінченням висказує воно, чи подія, про котру говоримо, вражає наш слух саме в тій хвилі, як вимовляємо се слово, чи вразила його в минулім часі” [там само, с. 111]). Ця важлива думка набула суттєвого поглиблення в працях із категорійного синтаксису (І. Вихованець, К. Городенська, М. Мірченко, А. Загнітко та ін.). Учені, створюючи нині нову наукову парадигму, осмислюють набуте з якісно відмінних позицій і в розрізі переоцінки відомого. „У межах колективного знання на кожному етапі закономірним постає зіткнення різних думок, боротьба напрямів і методів, що уможливають виявлення суперечностей в трактуваннях, полярних рішень, „важких місць” в осмисленні об’єкта, що загалом і забезпечує поступове наближення знання до цього об’єкта” [6, с. 18]. Граматисти розглядають предикативність здебільшого як „основну властивість речення”, яка „відрізняє його від усіх інших одиниць” [1, с. 138–139] і слугує ґрунтом для встановлення моделей (структурних схем) речення та їх загального переліку [5, с. 107–108,

Розділ І. Актуальні проблеми граматики

29

128–129]. Предикативність належить до формально-граматичних категорій, а отже, характеризується послідовністю маркування своїх значень [див.: 2, с. 54–57, 66–113; 7, с. 28 тощо]. С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер основним репрезентантом предикативності вважали дієслово, констатуючи, що воно „виражає таку чинність або такий стан, що притім доконечно треба назвати або хоть подумати собі якусь особу або річ, бо инакше та чинність або той стан були б нерозумні або й неможливі” [14, с. 113]. У сучасних працях із семантичного синтаксису відношення між елементами речення – суб’єктом і предикатом – називають іншим терміном „предикація” [3, с. 29], визначаючи цю семантико-синтаксичну категорію з огляду на ступінь важливості у структурі речення як первинну (К. Городенська), пряму (Н. Гуйванюк), основну (В. Гак), латентну (П. Лекант), актуальну (О. Залевська) тощо. Акцентуємо, що С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер послідовно не розмежовували поняття „предикативність” – „предикація” – „предикатність” – „присудковість”. На нашу думку, визначення цих концептів є суттєвим для категорійного аналізу, базовим не лише в тлумаченні семантичної елементарності / неелементарності синтаксичних одиниць, а й дослідженні їх взаємодії. Будучи обов’язковою властивістю речення, категорія предикації охоплює семантико-синтаксичні відношення предиката і суб’єкта. Так, первинна предикація (основна) відбиває акт творення семантично елементарного простого речення, що є знаком однієї ситуації (праці І. Вихованця, К. Городенської, М. Мірченка, Н. Гуйванюк, Т. Лутак, Ю. Єщенко, Г. Золотової, О. Каминіної та ін.). Вона репрезентує структурний центр речення й одночасно його структурно-семантичний мінімум; інші компоненти поширюють, ускладнюють висловлення. На позначення мікросистеми об’єктивних суб’єктно-предикатних відношень у простому елементарному реченні запропоновано поняття „основна предикатема” (О. Кульбабська). Центральним компонентом основної предикатеми є базові предикати: д і ї – [П1 S дії – Р дії], напр.: Іван назбирав китицю прекрасних цвітів (Є. Ярошинська); п р о ц е с у – [П1 S проц. – Р проц. ознаки], напр.: Овес росте край неба (М. Йогансен); с т а н у – [П1 S стану – Р стану], напр.: І так гірко чогось на душі (О. Вільшина); я к о с т і – [П1 S як. ознаки – Р як.], напр.: Ми щастям сповнені (О. Вільшина); л о к а т и

в н і – [П1 S локат. стану – Р вл. локат.], напр.: Чернівці розташовуються коло Прута; к і л ь к о с т і – [П1 S кільк. – Р кільк. ознаки], напр.: Як вас [людей] багато (М. Коцюбинський). Окрім первинної, наявна й вторинна предикація, що її виявляємо в приписуванні суб'єкту (або об'єкту) додаткової релевантної ознаки. Вона не має самостійного модально- часового значення й ускладнює просте речення нереченнєвою пропозицією. Просте неелементарне речення становить поєднання основної та вторинної предикатом, остання з яких відображає мікросистему потенційних аналогів суб'єктно-предикатних відношень у модифікованому простому елементарному реченні. Центральним компонентом вторинних предикатом є вторинні предикатні синтаксеми, які означають семантико-синтаксичні відношення між елементарними простими реченнями. Поєднуючись двоспрямованим синтаксичним зв'язком із базовим реченням загалом або його граматичною основою, вторинна предикатна синтаксема набуває здатності поєднуватися не лише семантичним (інколи й граматичним) зв'язком із базовим суб'єктом (формальним підметом) або лексично не вираженим суб'єктом, а й базовим об'єктом (формально об'єктним поширювачем). У першому вживанні є підстави вести мову про вільну вторинну предикатому, що відзначається автономністю функціонування в семантико- синтаксичній структурі простого моносуб'єктного неелементарного речення, а в другому – про зв'язану вторинну предикатому, яка посідає місце предикатного комплексу як одне ціле в полісуб'єктному простому неелементарному реченні. Наприклад, базове елементарне речення Горпина чула плач представляє основна предикатема [П1 S дії – Р дії], утворена на ґрунті предикативних (агентивно-акційних) відношень. Центральними компонентами основної предикатем розглядуваного речення є базовий предикат психічної діяльності (сприйняття) чула та валентно зумовлена субстанційна синтаксема Горпина (перцептивний суб'єкт).

ЛІНГВІСТИКА. Випуск XXII

30

Синтаксема плач маркує „суміщення” (синкретизм) значення, що є „результатом функціональної міграції семантичних актантів” (за висловом М. Абдуразакова) і з'являється за умови накладання ономазіологічного значення на граматичне, зумовлене синтаксичною позицією в реченні [4, с. 39], пор.: Горпина чула плач / / Горпина чула + (як) Хтось плакав. Предикат, перетворений на віддієслівний іменник (плач), перебуває у валентній рамці іншого предиката (чула), що посідає сильну синтаксичну позицію. Потрапляючи в зумовлену валентністю базового предиката позицію, вторинна предикатна синтаксема набуває субстанційної об'єктної функції, з одного боку, і супроводжується семантико-синтаксичними відношеннями предикатної природи, з іншого. Девербатив у позиції об'єкта виражає об'єктно-процесуально-акціональні відношення. Вторинні синтаксеми виражають сукупність значень ознаки (а не а предмета!) і формують у неелементарному простому реченні вторинні предикатем, що ґрунтуються на вторинних предикатних / субстанційних семантико-синтаксичних відношеннях [2, с. 140] та особливостях зв'язку основної та вторинної предикації у структурі різних висловлень – співпредикативного, напівпредикативного і супровідного (доповнювального, уточнювального та пояснювального характеру) [4, с. 227], напр., у реченні Іще довго Горпина чула дитячий плач, жалкий та болісний виокремлюємо: відношення предикатно- атрибутивного типу на ґрунті напівпредикативності та

сурядності (співпредикатності): плач, жалкий та болісний / / Плач був жалкий + Плач був болісний; відношення суб'єктно-атрибутивного типу на основі підрядного зв'язку (узгодження): дитячий плач / / Дитина плакала; відношення предикатно-адвербіального типу на ґрунті детермінантного зв'язку: іще довго / / Це тривало іще довго. Наведене семантично неелементарне речення є сумою предикатом, кожна з-поміж яких охоплює квант смислу: {П 1 [Горпина S 1 чула Р 1] + П 2 (Дитина S 2 плакала Р 2) + П 3 (Плач S 3 тривав Р 3 іще довго) + П 4 (Плач S 3 був жалкий Р 4)+П 5 (Плач S 3 був болісний Р 5)}. Отже, вторинна (нереченнєва, напівфразна, секундарна) предикація маркує асиметричні синтаксичні одиниці, пов'язана з активними в наш час процесами компресії та синтаксичної редукції, які в основних своїх виявах репрезентують ті чи ті площини закону мовної економії, засвідчують постійну динаміку в українському синтаксисі. Важливо, що С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер також виявляли вторинну предикацію в простому реченні, щоправда, з опертям на логіку, з огляду на процеси скорочення. На думку вчених, скорочення „основується на тім, що присудкового дієслова не кладемо в одну із трьох осіб, а в дієіменник, дієприкметник або дієприслівник. Н. пр.: Сестра радила мені менше нині їсти (= щоб я нині менше їв). Не годить ся другим перебивати бесіду (= аби хто другим перебивав бесіду). Брехати й обманювати других (= коли хто бреше й обманює других) – від Бога гріх, від людей сором. Бідна дитина, опущена всіма людьми (= що була опущена всіма людьми) просила о милостиню. Маючи дванадцять літ (= коли мав дванадцять літ), пішов Ісус із своїми родичами до Єрусаліма” [14, с. 124]. Проаналізувавши наведені приклади, граматисти дійшли висновку: „В скорочених реченнях побічних нема тих слів, що ними вводять ся ті речення [„злучників”, або сполучників – Авт.]. /.../ нема також підмету” [там само, с. 127]. І хоча про скорочені речення писали й інші мовознавці-логісти (Ф. Буслаєв, М. Греч, М. Осадця, М. Равлюк, В. Сімович, В. Мурський та ін.), С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер уперше зосередили увагу на механізмі скорочення. „Як дієслово речення скороченого стоїть в дієприкметнику, то той дієприкметник згоджуєть ся із тим словом речення головного, що мусіло б бути підметом нескороченого речення побічного, і таким чином непевність про підмет речення побічного учувать ся, н. пр.: Бідна дитина, опущена всіма людьми, просила о милостиню. Бідний хлопець, опущений всіма людьми, просив о милостиню. Даймо поміч бідному хлопцеві, опущеному (= котрий опущений) всіма людьми” [там само, с. 127]. Іншим видом скороченого підрядного речення, за концепцією С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера, є відокремлений напівпредикативний субстантивний зворот, або „придаток прикметниковий” (прикладка). Цей ускладнювальний компонент речення утворюємо

Розділ І. Актуальні проблеми граматики

внаслідок пропуску „дієприкметника дієслова б у т и: Се дім бурмістра, що є чоловік правий і розумний, скорочено: Се дім бурмістра, чоловіка правого і розумного” [там само, с. 127]. Крім того, мовознавці переконливо доводять, що „В таких разях іменник так само як прикметник виражає прикмету приналежного іменника, а згода (кореляція чи напівпредикативний зв'язок – Авт.) іменників показує, що вони відносять ся до себе як присудок і підмет”, як-от: Слово „король” походить від імени франконського володаря Кароля Великого; По смерті брата діти, сироти, перейшли до мого дому, пор.: король є слово, діти є сироти. [там само, с. 115]. Таке

спостереження дає підставу для висновку: „Часть у формі придатка прикметникового вставляється коротко в речення те, що властиво подумане як присудок осібного речення, н. пр.: Чернівці, головне місто Буковини, лежить над Прутом (Чернівці є головне місто Буковини). Мати, вже давно в сирій могилі, була все взірцем дочці Олені (Мати була вже давно в сирій могилі)” [там само]. Дієприслівниками можна замінити лише підрядні „речення прислівникові, але притім треба, щоби підмет завсїгди було видко виразно, н. пр.: Прибувши до моста, жовніри стали. Дитя жиє щасливо, не знаючи жури. Не уївши, не пивши, бороли ся вояки хоробро. Василь говорив довго, а його товариш мовчав, бо не находив доброї відповіді (не находячи ... задля браку доброї відповіді)” [там само, с. 118; 127]. Іншим різновидом скорочення є інфінітив, „коли не треба додумувати ся ні якого означеного підмету (Раджували правильно жити). Хорий надїє ся в короткім часі подужати. Воевода приказав жовнірам зірвати міст. Він за розумний на те, щоби вірити в такі речі” [там само, с. 127]. За спостереженнями вчених, „предикативну силу” мають і прикметники, які за певних умов вводять нову важливу інформацію в текст, оскільки „завсїгди доповнюють якесь ім'я в реченню” [там само, с. 115]. Напр., Кімната, де я сплю, має два вікна, що виходять на огорода. /... / обі сії частини можна би заступити якимись прикметниками (н. пр.: спальний, огородний або т. п.) [там само, с. 118]. Отже, семантико-синтаксичний зв'язок прикметника з іменником, що знаходить вияв у співвідношенні форм, засвідчує категорійну наближеність явищ атрибуції та предикації. „В позиції предиката прикметник повною мірою розкриває свій сигніфікативний потенціал, але, навіть виступаючи у функції атрибута, прикметник виявляє свої предикативні можливості і здебільшого потенційно може бути перенесений в позицію предиката” [9, с. 209]. І, нарешті, засобом вторинної предикації є прийменниково-відмінкові форми та прислівники у функції „придатків прислівникових, що служать доповненням до присудка” і вказують на місце, час, спосіб, ступінь, причину, мету тощо [14, с. 114]. З'ясовуючи місце зазначених членів у типології поширювачів структурної схеми простого речення, С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер справедливо зауважують, що „Вони додають до висказу якісь обставини, що деколи для слухача або читача можуть мати велике значення, однак не є так дуже потрібні (як присудок і підмет, а деколи і предмет [об'єкт – Авт.]) до того, щоб речення було вповні зрозумілим і цілковитим; без них речення може зовсім обійти ся і буде цілковите. Як я комусь, що шукає ключа, скажу, н. пр.: Я сховав ключ у лівій шухляді мого столика, то для нього отсе означення місця має велику вагу; однак речення без того означення місця останець ся цілковитим” [там само, с. 114]. „Як надходить осінь, листе опадає з дерев... Тут перше речення супроти иньших речень стало ся придатком прислівниковим часу (= 3 початком осени). Квочка скликає курчат, як побачить kota; в реченню: Як побачить kota пізнаємо придаток прислівниковий часу (= на вид kota) до скликає [там само, с. 118]. Зрозуміло, наскільки новітніми були ці думки мовознавців на початку ХХ століття і чому учні С. Смаль-Стоцького, зокрема Василь Сімович і Микола Равлюк, підтримали й розвинули теорію „скорочених” речень у подальших студіях [див. : 10; 11]. Сучасна лінгвістична думка підтвердила й розвинула висунуті С. Смаль-Стоцьким і Ф. Гартнером положення про наявність кількох категорій для вираження тотожних понять відповідно до комунікативних інтенцій мовця. Наукові засади їх граматичних праць,

репрезентуючи найповніший на той час образ живої української мови, становлять міцний фундамент сучасної синтаксичної теорії в різних її напрямках і школах. У цьому аспекті погляди С. Смалья-Стоцького сучасні, далекоглядні, сміливі і перспективні. Подальше комплексне дослідження системи засобів вторинної предикації є актуальним і необхідним, оскільки дає змогу розв'язати актуальну проблему синтаксису – розмежування семантично елементарного і семантично неелементарного речень, розрізнення предикатних і непередикатних знаків.

ЛІТЕРАТУРА 1. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Эмиль Бенвенист [ред, вступ. ст. и комент. Ю. С. Степанова]. – М. : Прогресс, 1974. – 447 с. 2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 354 с. 3. Вихованець І. Р. Навколо проблем предикативності, предикації і предикатності / Іван Вихованець // Українська мова. – 2002. – № 1. – С. 25–31. 4. Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць : [монографія] / Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 1999. – 336 с. 5. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис: [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с. 6. Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса : [монографія] / Г. А. Золотова. – Изд. 2-е, стереотип. – М. : УРСС, 2001. – 367 с. 7. Кадомцева Л. О. Українська мова: Синтаксис простого речення : [підручник] / Л. О. Кадомцева. – К. : Вища шк., 1985. – 126 с. 8. Кацнельсон С.Д. Предисловие / С. Д. Кацнельсон // История лингвистических учений. Древний мир. – М. : Наука, 1980. – С. 3–6. 9. Кононенко В. Категорія атрибутивності в світлі граматичної концепції О. О. Потебні / В. Кононенко, І. Кононенко // О. О. Потебня й актуальні питання мови та культури : зб. наук. пр. – К. : Вид-чий Дім Дмитра Бураго, 2004. – С. 207–213. 10. Кульбабська О. Вчення про скорочені речення в синтаксичній концепції Василя Сімовича / Олена Кульбабська // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. пр. : Василь Сімович – особистість, науковець, громадянин / наук. ред. Б. І. Бунчук. – Чернівці : Рута, 2008. – Вип. 312–313 : Слов'янська філологія. – С. 228–232. 11. Кульбабська О. „Уживати без порушення духа мови” : погляди М. Равлюка на додаткову предикацію у реченнях з партиципними формами / Олена Кульбабська // Лінгвістичні студії : зб. наук. пр. / укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) [та ін.]. – Донецьк : ДонДУ, 2007. – Вип. : 15. – С. 277–282. 12. Постать Степана Смалья-Стоцького в національно-культурному житті Буковини кінця ХІХ– початку ХХ ст. і сучасна рецепція його доби : Міжнар. наук. конф., присв. 150-річчю від дня народж. видатного українського філолога, культурного і громадського дія (19–21 лютого 2009 р.) : тези допов. – Чернівці : Місто, 2009. – 131 с. 13. Сімович В. Степан Смалья-Стоцький як педагог і педагогічний діяч // Василь Сімович. Праці : [у 2 т.] / упоряд. : Л. О. Ткач, О. М. Івасюк. – Чернівці : Книги–ХХІ, 2005. – Т. – 1. – С. 725–740. 14. Смалья-Стоцький Ст., Гартнер Ф. Граматика української (руської) мови / С. Смалья-Стоцький, Ф. Гартнер – Вид-во четверте. – Львів : Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1928. – 209 с. 15. Ткач Л. Академік Степан Смалья-Стоцький: до 150-річчя від дня народження / Людмила Ткач // Дивослово. – 2009. – № 1. – С. 33–39.